

УДК 94:792(477) (092)

*Людмила Хмельницька
(Переяслав-Хмельницький)*

РОЛЬ ТА МІСЦЕ МАРІЇ ЗАНЬКОВЕЦЬКОЇ У СТАНОВЛЕННІ ТА РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО ПРОФЕСІЙНОГО ТЕАТРУ

У статті досліджується вплив М.К. Заньковецької на становлення та розвиток українського театрального мистецтва, його драматургії, театрального життя та сценічного образу.

Ключові слова: актор, антреприза, відродження, вистава, гастролі, дебют, критика, культура, майстерність, мистецтво, режисура, роль, сцена, талант, театр.

Формування державних інституцій на сучасному етапі супроводжується не лише кардинальною зміною політико-економічної, а й соціокультурної моделі українського суспільства. З огляду на існування ряду супровідних проблем, дослідження культурологічних аспектів вітчизняної історії є надзвичайно актуальним напрямком наукових розвідок. Сфера ж театральної діяльності української інтелігенції, зокрема другої половини XIX – першої половини XX ст., була й залишається однією з кращих ілюстрацій соціокультурних явищ того періоду, зокрема, процесу відстоювання права української мови на державницьке існування.

Адже український національний театр протягом століть відігравав роль не тільки культурної трибуни для реалізації творчих задумів, а й платформи для національного відродження, що проходило під знаменами збереження національних традицій, мови та культури. І як будь-яке соціальне явище, театр не міг існувати без його творців та ідейних поведирів, яких по праву охрещено «корифеями». Серед цілої плеяди геніїв українського театру помітно вирізняється своєю самобутністю, харизматичністю та національним колоритом Марія Заньковецька.

Метою ж даної наукової розвідки є дослідження розвитку українського театру у другій половині XIX – першій половині XX століття. Завдання дослідження – визначити вплив М.К. Заньковецької на становлення та розвиток українського театрального мистецтва, його драматургії, театрального життя та сценічного образу.

Марія Заньковецька одна з найяскравіших актрис у театральному просторі останніх десятиліть XIX – початку XX століття. Це був час, коли український театр через усі імперські заборони важко, але виборював право на існування, право бути на рівні з іншими національними театрами. На українську сцену йшли найталановитіші, найяскравіші особистості того часу. Це – Марко Кропивницький, якого увінчали титулом «батька українського театру», Михайло Старицький – «всеросійський інтелігент», який віддав театру свої різнобічні таланти і матеріальні кошти, Іван Карпенко-Карий, який підняв українську драматургію до інтелектуально-філософського осмислення життя, Микола Садовський – талановитий будівничий українського театру, Панас Саксаганський – майстер високої театральної культури. І серед плеяди цих найдостойніших чоловіків була одна жінка, яка стала душею цього театру і його символом. Це Марія Костянтинівна Заньковецька – п'ята дитина в сім'ї і перша примадонна на українських театральних підмостках, могутній талант, який зробив би честь найкращій європейській сцені.

Марія Костянтинівна Заньковецька (справжнє прізвище – Адамовська) народилася 22 липня 1854 р. в селі Заньки Ніжинського повіту Чернігівської губернії у багатодітній родині дворянина Костянтина Костянтиновича Адамовського та міщанки з Чернігова Марії Василівни Нефедової. З десяти років Марія почала навчання у приватному пансіоні в Чернігові [7, с. 3]. Дівчинка з легкістю і задоволенням поринула у світ знань, але більше за все любила імпровізувати зі своїми подругами на уроках танців, занять пантомімою. Дівчатка самі собі ставили невеличкі п'єси, різні етюди і з великим задоволенням їх виконували.

Талант майбутньої актриси проявився ще з ранніх літ. Марія Старицька у своїх спогадах

про Заньковецьку згадувала: «Батько Марії Костянтин Костянтинович був суддею і у своїх справах часто приїздила до нього літня поміщиця, яка затіяла нескінченний позов зі своїми дітьми. Це був справді гоголівський тип, щось подібне до Коробочки. «Ро-зо-ря-ють, ро-зо-ря-ють», – повторювала вона безупинно, перериваючи свою мову схлипуваннями, охами і слізьми. Весела, дотепна Марійка задумала підманути свого батька. Вона зладнала собі допотопний костюм, що нагадував костюм «Коробочки». Насурмила брови, напудрила волосся, нап'яла на голову капелюшок, завісила обличчя вуаллю і з'явилася перед батьком. «Ро-зо-ря-ють, ро-зо-ря-ють», – почули батьки із сусідньої кімнати знайомий голос усім набридлої поміщиці. Потім полилися охи і нарікання на дітей. Молода дівчина так скопіювала стару, що навіть батько спочатку не пізнав її і, зворушений її зойками, зауважив: «Так, я бачу, що діти завдають вам багато неприємностей, ви навіть схудли за цей час». І тільки коли Марійка весело розреготалася, усі зрозуміли, що то за «поміщиця». Сім'я Адасовських відзначалася гостинністю. У них завжди збиралося багато молоді, приїжджали студенти – товариші братів по навчанню. Батько Марії мав чудовий голос, соковитий баритон, а Марія – сильне меццо-сопрано. Удвох вони часто влаштовували для гостей сімейні концерти [14, с. 13].

Коли дівчинці виповнилося шістнадцять років, постало питання про подальше серйозне навчання. Марія прагнула вступити до консерваторії, аби професійно вчитися співу. Але батьки й слухати не хотіли про майбутню кар'єру дочки як співачки. Звісно, вони не могли не помічати артистичних здібностей своєї доньки, не могли не бачити, що їй уже замало церковного співу та аматорських вистав. За щирю вдачу, добре серце панську дочку любили в селі. Вона ж відповідала своїм землякам взаємністю. Здається, не було жодної господині в Заньках, куди б вона не заходила або ж з якоюсь допомогою, або ж просто від бажання поспілкуватися, ближче дізнатися про болі і радощі життя хліборобів. Так у її свідомість входили образи майбутніх героїнь, засновуючись на проникливому співчутті, на чистих почуттях і відчуттях, на безмежному багатстві народної творчості, виплеснутому у піснях, переказах, легендах, повір'ях [23, с. 74].

Порівняння вродливої дівчини до артистичного світу відзначив свого часу і молодий офіцер Хлистов, який бачив її на ніжинських виставах. Наобіцявши підтримки й допомоги, він домігся руки юної красуні. Так у сімнадцять років вона стала дружиною артилерійського офіцера й опинилася в Бессарабії, у фортеці Бендери [23, с. 75-76].

Одружившись з Марією Костянтинівною, Хлистов, який раніше в усьому підтримував порівняння юної красуні до освіти, до сцени, тепер безапеляційно заявляв, що призначення жінки – бути доброю дружиною, матір'ю. Глибоким розчаруванням стали наповнюватися вже перші місяці їхнього спільного життя. Однак, прагнення до постійного виявлення свого «я», пошук справжніх дебютів самоствердження не полишали Марію ніколи. Єдиною розрадою і втіхою був аматорський гурток фортеці Бендери. Тут Марія вперше зустріла піхотного офіцера Миколу Карповича Тобілевича, який згодом став одним з найвидатніших українських акторів, виступаючи під псевдонімом Садовський [23, с. 77].

Зустріч ця, як виявилось, мала фатальний характер для обох людей. Після одного особливо вдалого спектаклю Марія Костянтинівна запросила акторів-аматорів до себе на чай. Тобілевич переконував її, що вона чинить злочин, не пробуючи вступити на навчання до консерваторії, запевняв, що її справжнє покликання – сцена. А та відповідала, що її призначення – домашнє господарство. Тут і нагодився Хлистов і мусив погоджуватися, аби не видатися ретроградом і не псувати стосунки з такою кількістю людей. Він сказав, що піде на це з однією умовою: його дружина виступатиме не на російській, а на українській сцені, якщо така колись створиться. Мотивування своєму рішенню він знаходив у надзвичайно сильному українському акценті Марії Костянтинівни. Звісно, це було ширмою для справжніх розрахунків чоловіка. Він чудово розумів, що українська сцена завжди перебуватиме під заборороною, і його дружина ніколи нікуди від нього не дінеться [23, с. 77-78].

Згодом чоловіка перевели служити в Свеаборг, і у Марії з'явилася можливість їздити до Гельсінгфорса і брати уроки співу в місцевому відділенні Петербурзької консерваторії, у професора Гржималі. Всі захоплювалися її чудовим голосом, але, на нещастя, уже у перший рік

праці на сцені вона захворіла, і після хвороби тембр колись такого сильного меццо-сопрано значно погіршився. Порятунком лишалася сцена. Через деякий час саме ця найсильніша пристрасть її життя змусила порвати з сім'єю і всю себе присвятити сцені [2, с. 114].

27 жовтня 1882 р. відбувся її сценічний дебют в Єлисаветграді (нині Кіровоград), де вона виконувала роль Наталки Полтавки у першому українському професійному театрі під керівництвом Михайла Кропивницького. Ця вистава стала для неї хрещенням у нелегкій, але подвижницькій і видатній своїй долі в історії українського театрального мистецтва. Саме для цього виступу Марія Констянтинівна обирає собі сценічний псевдонім Заньковецька, від назви рідного села Заньки, для того, щоб ні батьки, ні брати, ні чоловік не дорікали їй за зганьблене «легковажною професією» прізвище [4, с. 6]. Пізніше в інтерв'ю кореспонденту однієї з газет, даного у Єлисаветграді у 1914 р., Марія Констянтинівна зазначала: «Мій дебют на українській сцені був у Єлисаветграді... Я виступила в 1882 р. в «Наталці Полтавці». Я хвилювалася у першій дії, не чула свого голосу, коли співала «Віють вітри». За кулісами я від хвилювання впала і пам'ятаю, як заметушилися усі навколо мене, Михалча (лікар) підніс мені краплі, Карпенко-Карий – вина. У другій дії я вже оволоділа собою і твердо вела свою роль» [1, с. 78]. Видатний Іван Козловський, народний артист СРСР, говорячи про Марію Заньковецьку, неодноразово зазначав: «Визначення «видатна артистка» для Марії Костянтинівни Заньковецької не точне. Хто бачив її, хто мав щастя знатися з нею, сприймали її як світлий геній справжнього народного мистецтва» [3, с. 275].

Молода трупа і молода актриса М. Заньковецька зазнали величезних успіхів під час гастролей у Києві в кінці 1882 р. [16, с. 63]. Як згадувала дочка М. Старицького Людмила Старицька-Черняхівська, все українське громадянство Києва відчувало, що «доля українського театру таки всміхнулася на світанку його життя» [12, с. 345].

Пізніше Марія Заньковецька працювала в найпопулярніших і найпрофесійніших українських трупах М.Кропивницького, М.Старицького, М.Садовського, П.Саксаганського, І.Карпенка-Карого. Мистецтво Марії Заньковецької мало життєву силу, оскільки живилося народною любов'ю, глибоким розумінням найсокровенніших мрій і прагнень. Вона уславляла своєю грою звичайних простих людей, розкриваючи безмежність їхніх душ.

Сценічне мистецтво Марії Заньковецької відзначалося щирістю переживань, глибоким проникненням у суть образу, високим рівнем майстерності, художньою переконливістю. Сама Марія Констянтинівна неодноразово зазначала: «для мене і моїх сучасниць театр перш за все і після всього – храм... Я не можу грати те, чого не розуміє серце...» [26, с. 17]. Її творчість мала велике значення для формування національного театрального мистецтва, розвитку драматургії, створення школи сценічної майстерності для наступних поколінь українських митців.

Друзями М. Заньковецької були майже всі відомі українські письменники, культурні діячі, вчені, такі як І. Франко, М. Коцюбинський, Л. Українка, І. Карпенко-Карий, М. Кропивницький, М. Старицький, М. Грушевський, О. Богомолець та інші [10, с. 5-6]. Її талант, яскрава непересічна особистість захоплювали всіх, хто бачив її на сцені і зустрічався поза нею. Сорок років віддала актриса сцені і силою свого таланту пробудила інтерес до українського слова, українського театру не тільки в Україні, а й в усіх куточках Російської імперії.

Мистецтво Марії Заньковецької високо цінували Л. Н. Толстой, А. П. Чехов, П. І. Чайковський, К. С. Станіславський, В. Немирович-Данченко, І. Репін. Високо цінував творчість української акторки і Костянтин Станіславський, актор, режисер, теоретик театру, народний артист СРСР. Про Заньковецьку він сказав: «Зроблене нею свідчить про величезний талант. А головне – все своє, від початку до кінця... Талант винятковий, свій, національний. Я сказав би – істинно народний» [22, с. 117].

М. Заньковецька була першою українською актрисою, котра завоювала визнання широких демократичних кіл всієї Росії. У складі українських труп вона гастролювала в Петербурзі, Москві та інших містах. У 1886 р. трупа М. Кропивницького їде на перші гастролі до Петербурга, щоб показати у столиці Російської імперії, що, незважаючи на всі заборони, існує професійний український театр. Протягом 3 місяців гастролів зал Кононова, де

відбувалася вистава, був заповнений. Квитки купували за тиждень [20, с. 362]. Під час московських гастролей у 1912 р. Марію Заньковецьку бачив Лев Толстой у ролі Олени з драми Марка Кропивницького «Глитай, або ж Павук». Письменник був так захоплений грою акторки, що попросив її подарувати йому червону хустку з своїх плечей. Видатний майстер пера високо цінував творчість Заньковецької і шанобливо ставився до неї як до справжнього майстра сцени [15, с. 112].

Петро Чайковський, перебуваючи в Одесі, виступив як диригент у постановці своєї опери «Пікова дама». Після вистави Марія Заньковецька з групою українських акторів вітала геніального композитора й подарувала йому вінок із живих квітів з написом на стрічці: «Смертні – безсмертному» [21, с. 61]. Невдовзі Чайковський дивився виставу «Безталанна» Івана Карпенка-Карого, де роль Софії виконувала Марія Костянтинівна. Композитор вийшов на сцену й урочисто підніс актрисі вінок, на якому були такі слова: «М.К. Заньковецькій – безсмертній від смертного» [25, с. 79].

Високо цінував творчість Марії Заньковецької її сучасник, політик, голова уряду і Директорії УНР, театральний діяч Симон Петлюра, який у 1919 р. називав Заньковецьку «артистичним символом, сценічним втіленням тих наук, які доводиться зазнавати українській нації в образі жінки. Її скарги на мачуху-долю, її сльози і часами розпач страшенний і, нарешті, надія на щастя, на те, що із сліз повиростають квітки запашні вільного гармонійного життя нашої нації, що все нагадує наші національні муки і наші надії». Сама ж акторка любила часто повторювати: «Всією душею люблю я народ свій і його драму» [11, с. 437]. Слава про геніальну українську актрису ширилась далеко за межі України. Так відомий американський історик Тарас Гунчак про Марію Заньковецьку писав: «Справжньою окрасою української сцени була Марія Заньковецька. Коли їй запропонували блискучу кар'єру в Росії, вона відповіла, що Україна надто бідна, щоб її покинути. Ця відповідь не випадкова: Заньковецька була свідомо українка» [13, с. 379].

М. Заньковецька дійсно віддано служила рідному народу засобами акторського мистецтва, все своє життя боролася за соціально значимий репертуар. А робити це у царській Росії було нелегко і непросто. Своїм учням і друзям М. Заньковецька нарікала: «Не можу не сумувати про збіднення української драматургії. Звичні докори театральної критики б'ють майже повз ціль, тому що це явище в значній мірі треба віднести на рахунок цензурних утисків. Автор дає прекрасну річ. Я аплодую. Ось роль – думаю. І радію. Але олівець цензора пройшовся по п'єсі. І майже немає ролі, немає п'єси!» [5, с. 237]. До останніх років життя видатна актриса цікавилася драматургією і розвитком театру, жила його інтересами, раділа з успіхів.

Після революції Марія Заньковецька брала активну участь у становленні нового українського театру. Будучи відомою актрисою, вона дуже багато робила для розповсюдження знань і досягнень передової театральної культури серед трудового люду. З її допомогою в Ніжині було створено народний хор, симфонічний оркестр [9, с. 259]. У 1918 р. вона організувала народний театр «Українська трупа під орудою М.К. Заньковецької» [19, с. 672]. Актриса створювала образи, проникнуті справжнім драматизмом і запальною комедійністю. Разом з Саксаганським організувала Народний театр у Києві, на базі якого у 1922 р. було створено Театр ім. Заньковецької (тепер Львівський український драматичний театр ім. Марії Заньковецької) [8, с. 123].

15 грудня 1922 р. театральна громадськість Києва відзначала 40-річчя сценічної діяльності Марії Заньковецької. Урочистості проходили у театрі, якому до цієї дати було присвоєно ім'я Заньковецької. Того дня Марія Костянтинівна останній раз виступила на сцені у ролі, з якою чотири десятиліття тому дебютувала у Єлизаветграді і неперевершений образ якої творила впродовж усього свого театального життя – нев'янучої Наталки Полтавки [24, с. 198]. Всеволод Чаговець, театральний критик, публіцист, коментуючи цю подію, зазначав: «На прощальному ювілейному спектаклі Марії Костянтинівни Заньковецької в 1922 р. серед численних делегацій і привітань величезне враження справило привітання, яке виголосив літній чоловік, що прибув здалека: «Чи пам'ятаєте ви, наша улюблена Маріє Костянтинівно, як багато років тому ви виїздили до нас і як після безсмертної «Наймички» ми випрягли з брички коней,

і самі запряглись замість коней, і довели вас від театру аж на вокзал... Так ото ж я і єсть той коник! Прийміть же, наше ясне зоре, глибоку подяку від «коника», якому ваш геній озарив усе його життя – до сього дня, і озарятиме і надалі, до могили...» [18, с. 12-13]. Марія Константинівна Заньковецька стала першою актрисою, якій радянський уряд присвоїв високе звання Народної артистки республіки.

Не стало генія української сцени 4 жовтня 1934 р. Поховали її на Байковому кладовищі поряд з соратником по сцені і чоловіком Миколою Садовським. На відзнаку десятих роковин від дня смерті Заньковецької її іменем назвали одну з вулиць у центрі міста, а у 1974 р. у Першотравневому парку їй встановлено паркову скульптуру із бронзи і граніту. З 1960 р. у Києві діє меморіальний музей М. Заньковецької.

Отже, з впевненістю можна стверджувати, що театральний геній М. Заньковецької потрясає своєю щирістю, майстерним розкриттям глибин людської душі, художньою могутністю і простотою, вмінням надихати і захоплювати всіх – як партнерів по сцені так і глядачів у залі. Граючи все своє життя українських жінок-селянок, М. Заньковецька на підмостках професійної сцени возвеличувала красу українського слова. Живучи на сцені життям своїх героїнь, велика українська актриса відчувала і відтворювала національну духовність, високу моральність і глибинність почуттів українського народу, біль страждань і радощі так само емоційно сильно, як власні. Створені нею образи дорівнюють до найкращих взірців світової театральної класики, а її громадська діяльність і власна життєва позиція стали ще одним вкладом українського генія сцени у споконвічну справу українського народу – відстоювання права на державність та самобутність.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Абрамович С.Д. Світова та українська культура: Навч. посібник / С.Д. Абрамович, М.Ю. Чикарьова. – Львів: Світ, 2004. – 314 с.
2. Бокань В.А. Історія культури України: Навч. посібник / В.А. Бокань, А.П. Польовий. – К.: МАУП, 2001 – 256 с.
3. Видатні діячі України минулих століть: Меморіальний альманах / Голова ред. ради В. Смолій; Авт.: В. Горбик, В. Даниленко, Ю. Пінчук та ін. – К.: Євроімідж, 2001. – 624 с.
4. Галабушська І. Про Заньковецьку, побут, національність у театрі та інше / Галабушська І. // Український театр. – 1993. – №5. – С. 3-5.
5. Греченко В.А. Історія світової та української культури: Навч. посібник / Греченко В.А., Чорний І.В.; Кушнерук В.А., Режко В.А. – К.: Літера, 2000. – 464 с.
6. Гончаренко М.І. Біографічні словники художників України: Досягнення та можливості / Гончаренко М.І. // Українська біографістика. Збірник наукових праць. – №10, 2007. – С. 362-364.
7. Грушевський М. Цариці української сцени / Грушевський М. // Український театр. – 1993. – №5. – С. 3.
8. Дмитрова Л. Український театр 19 ст. / Дмитрова Л. – К.: Наукова думка, 1973. – 268 с.
9. Жінки України: Біографічний енциклопедичний словник: Укладачі: Л.Г. Андрієнко та ін.; редколегія: М.А. Орлик (гол. редактор) та ін. – К.: Фенікс, 2001. – 560 с.
10. Заболотна В. Повернутись до себе / Заболотна В. // Український театр. – 1993. – №5. – С. 5- 6.
11. Історія української культури / За заг. ред Крип'якевича І. – К.: Либідь, 2002. – 656 с.
12. Історія української культури. Збірник матеріалів і документів / За ред. Клапчука С.М., Остафійчука В.Ф. – К.: Вища школа, 2000. – 606 с.
13. Історія Української РСР / Редакційна комісія Шевелєв А.П. – К.: Наукова думка, 1978. – 609 с.
14. Корнійчук В. Ave, Maria! або психологічні особливості акторської творчості Марії Заньковецької / Корнійчук В. // Літературна Україна. – 2003. – 5 травня. – С. 12 – 14.
15. Культура українського народу: Навч. посібник / Русанівський В.Н., Вервес Г.Д., Гончаренко та ін. – К.: Либідь, 1994. – 272 с.

16. Майдан О. Духовність особистості на тлі українсько-історичної епохи ХІХ ст. / О. Майдан // Вісник НАУ. – 1994. – №9-10. – С. 59-63.
17. Мистецтво України: Біографічний довідник / Упорядники: А.В. Кудрицький, М.Г. Лабінський. За редакцією А.В. Кудрицького. – К.: «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1997. – 700 с.
18. Новиков А.О. З історії українського театру / Новиков А.О. // Історія та правознавство. – 2004. – №6. – С. 12-13.
19. Попович К.Ф. Нарис історії культури України / Попович К.Ф. – К.: АРТЕК, 1999. – 728 с.
20. Садовський М. Українські артисти в Петербурзі / Садовський М. // Хроніка – 2000. – Вип. 55-56. – Київ. – 2003. – 807 с.
21. Статєєва В. Українська мова та український театр у другій половині ХІХ ст. / В. Статєєва // Дивослово. – 2005. – №4. – С. 60-62.
22. Тимофієнко В. Зодчі України кінця ХVІІІ – поч. ХХ століття: Біографічний довідник / В. Тимофієнко. – К.: Либідь, 1999. – 382 с.
23. Тобілевич С. Корифеї українського театру. Портрети. Спогади / Софія Тобілевич. – К.: Мистецтво, 1947. – 109 с.
24. Українська культура / Лекції за ред. Антоновича Д. – К.: Либідь, 1993. – 592 с.
25. Черничко І. Український народний театр кінця ХІХ – поч. ХХ ст. / І. Черничко. // Народна творчість та етнографія. – 2003. – №1-2. – С.78-82.
26. Шевнюк О. Українська культура на зламі ХІХ – ХХ ст. у структурі змісту культурологічної освіти студентів / О. Шевнюк // Мистецтво та освіта. – 2001. – №3. – С. 15-18.

Хмельницькая Л. Роль и место Марии Заньковецкой в формировании и развитии украинского профессионального театра.

Эта статья исследует влияние М. К. Заньковецкой на формирование и развитие украинского театрального искусства, его драматургии, театральной жизни и сценического образа.

Ключевые слова: актер, антреприза, возрождение, спектакль, гастроли, дебют, критика, культура, мастерство, искусство, режиссура, роль, сцена, талант, театр.

Khmelnitska L. The role and place of Maria Zankovetska in the formation and development of Ukrainian professional theatre.

This article explores the influence of Maria Zankovetska on the formation and development of Ukrainian theater, playwrights, theater of life and scenic image.

Keywords: actor, enterprise, revival, performance, touring, debut, critique, culture, craftsmanship, art directing, role, scene, talent, theater.

Одержано 03.12.2012